De carrousel van de dood
Willem Bilderdijk en zijn overleden kinderen

Rick Honings

In 'De familie Stastok' uit de *Camera Obscura* (1839) van Nicolaas Beets is de Leidse student Hildebrand getuige van een gezellig avondje met poëzievoordracht. Ook mevrouw Dorbeen, een van de gasten, vertoont haar kunsten door 'het Rijntje' te declameren. Al na een paar regels lezen we: 'Toen zij zoover gekomen was, hield mevrouw Dorbeen haar zakdoek voor den mond en had een hevigen aanval van hoesten.' Overmand door haar emoties kan ze niets doen dan stotteren, snotteren en met haar ogen rollen, hetgeen Hildebrand de uitspraak ontlokt: 'Aldus ging mevrouw Dorbeen voort op een hartroerende wijze het hartroerende meesterstuk des grooten Borgers te bederven.'[1]

Dat meesterwerk was de ode 'Aan den Rijn, in de lente van het jaar 1820'. Het werd geschreven door de Leidse hoogleraar Elias Annes Borger en was in de hele negentiende eeuw ongelooflijk populair.[2] Dat hing samen met Borgers tragische levenslot. Tot twee keer toe verloor hij een vrouw in het kraambed, en de tweede keer overleed ook het kind dat de moeder droeg – een meisje. Zijn verdriet verwerkte hij in zijn beroemd geworden ode, waarin hij onder meer schrijft hoe hij dit dochtertje, dat iets eerder gestorven was, opgroef, om het in de armen van de dode moeder te leggen.

Als er één tekst representatief is voor de vroege negentiende eeuw, dan is het Borgers ode 'Aan den Rijn' wel. Niet dat er in eerdere eeuwen minder kinderen doodgingen of dat het verdriet minder was, maar de emoties die hij erin legde, zijn wel kenmerkend voor die tijd. Het was de periode van de Romantiek, die van dichters verlangde dat ze hun gevoelens in persoonlijke lyriek uitten. Het onmetelijke verdriet om het verlies van een kind of een vrouw leende zich hier bij uitstek voor. Dat had tot gevolg dat de nadruk, meer dan in eerdere eeuwen, kwam te liggen op (de emoties van) de nabestaande, en minder op de overledene. Borgers zeer intieme dichtstuk is daar een goed voorbeeld van. Maar hetzelfde geldt ook voor de 'dodekindpoëzie' van Willem Bilderdijk, die hier centraal staat.

Kindersterfte was in de negentiende eeuw aan de orde van de dag. Cholera, pokken, malaria en andere besmettelijke ziekten eisten immers veel jonge slachtoffers. Er was vrijwel geen gezin dat niet getroffen werd. Dat blijkt ook op een andere manier uit 'De familie Stastok'. Als Hildebrand tijdens het avondje een vers declameert van Victor Hugo, over de zuivere onschuld van een kind, ziet hij vanuit zijn ooghoek dat zijn tante het niet droog houdt. Hij merkt dan op dat ze aan haar zoon Pieter dacht, toen hij klein

was, maar 'och, zeker ook aan het kleine Truitje, dat gestorven was vóór haar vijfde jaar, en daar zij niets van overhad dan een klein vlokje haar aan haar middelsten vinger'.[3]

Het afknippen en bewaren van een haarlokje van een overledene was een typisch negentiende-eeuws herinneringsritueel. Het was niet iets dat specifiek samenhing met de dood van een kind; ook van volwassenen werden lokjes bewaard. Soms lieten nabestaanden zelfs kunstige 'haarwerkjes' vervaardigen, met afbeeldingen van grafstenen, treurwilgen en andere vanitassymbolen.

De blik omhoog gebeurd

Juist omdat kinderdood zo vaak voorkwam, vormt het een veelvuldig terugkerend onderwerp in de negentiende-eeuwse poëzie. Vrijwel alle auteurs, bekend of onbekend, hebben dit zelf meegemaakt en/of erover geschreven. De enige manier om zich ermee te verzoenen, was door het als de wil van God zien. Diens ondoorgrondelijke raadsbesluiten moest men niet ter discussie stellen, maar accepteren. Veel domineedichters, die niet alleen de kansel maar ook de poëzie benutten om te preken, verbonden aan de dood van een kind daarom steevast een optimistische, religieuze moraal. Zo schreef J.P. Hasebroek in 'Moedervreugd' over een moeder, die weliswaar het koude lijfje van haar pas overleden kind tegen zich aanhoudt, maar blij is omdat het bij God is en niet meer hoeft te lijden.[4]

Ook Nicolaas Beets heeft meermalen over de dood van een kind geschreven. In 'Bij een graf' (1832) mijmert hij: 'Hier ligt een schoone knop geveld, / Die schooner bloesem had voorspeld.' Het mocht niet zo zijn. Maar ook zijn boodschap luidde dat men altijd aan God moest blijven denken:

> Maar komt! den blik omhoog gebeurd,
> Bedroefde harten, die hier treurt!
> Bedenkt wat vreugden bij den Heer
> Zijn weggelegd, en weent niet meer.[5]

Er zijn ook dichters die minder goed in staat waren de blik omhoog te richten. Hendrik Tollens schreef in 'Bij het lijkje van een kind' dat het van een 'Kruipend rupsje, moê gekropen' in een prachtige vlinder was veranderd.[6] Maar toen hij zelf geconfronteerd werd met kinderdood, viel het hem zwaar het licht te zien. Al werd het lente en kregen de bomen blad, voor hem bleef alles zwart.[7]

Toen de domineedichter P.A. de Génestet in 1859 vader werd, uitte hij zijn vreugde in het vers 'Op een kind in Mei geboren'. Maar nadat zijn vrouw en zoontje aan tbc stierven, voegde hij er een sombere strofe aan toe. Daarin lukte het hem slechts ternauwernood om in God te blijven geloven.[8]

Het bekende motto van de middeleeuwse mens, *memento mori* ('Gedenk te sterven'), zou men voor de negentiende eeuw kunnen omdopen tot: 'Bedenk dat uw kinderen sterfelijk zijn'. Fraai komt dat besef tot uiting in het gedicht 'Het geschenk' (1870) van de zusjes Virginie en Rosalie Loveling. Daarin smeekt een jongetje zijn grootvader hem zijn uurwerk cadeau te doen. Die antwoordt dat hij daarvoor nog te klein is. Volgend jaar misschien. Hierop zegt het knaapje dat zijn opa dan allang dood kan zijn. Daar zit wat

in, denkt de oude man, en hij overhandigt het uurwerk aan zijn dankbare kleinzoon. De lezer voelt dan al wat komen gaat, want in het tweede deel blijkt er een grafje gedolven:

> Het koele morgenwindje
> Speelde om zijne haren zacht;
> Het gele kistje zonk neder;
> Arm knaapje, wie had dat gedacht!
>
> Hij keerde terug naar zijn woning,
> De oude vader, en weende zoo zeer
> En lei het zilvren uurwerk
> In 't oude schuifken weêr.[9]

Velen hebben over het verlies van een kind geschreven, maar niemand meer dan Willem Bilderdijk. Het is ongelooflijk hoeveel kinderen hij naar het kerkhof heeft gedragen. Of zijn lot uitzonderlijk was, is moeilijk te zeggen. Er zullen ongetwijfeld andere families geweest zijn die hetzelfde hebben meegemaakt.[10] Maar het bijzondere aan Bilderdijk is dat hij over elk kind een of meerdere verzen schreef. Men zou gemakkelijk een kloeke dichtbundel kunnen samenstellen met zijn dodekindpoëzie.

In dit hoofdstuk laat ik zien hoe Bilderdijk en zijn twee vrouwen geconfronteerd werden met de dood van bijna al hun kinderen. Hoe heeft hij die gebeurtenissen ervaren en erover geschreven? De vele mislukte zwangerschappen die er mede toe bijdroegen dat Katharina Wilhelmina Schweickhardt, zijn tweede vrouw, in 1830 op drieënvijftigjarige leeftijd de laatste adem uitblies, worden hier buiten beschouwing gelaten. Wilhelmina was soms alweer in verwachting terwijl ze vlak daarvoor een miskraam had gehad. De richtlijn om rust in acht te nemen, ook op erotisch gebied, werd in die tijd nog niet nageleefd, zeker niet in huize Bilderdijk. (De dichter merkte eens op dat zijn gestel het hem niet toeliet zonder vrouw te leven).[11] Daar kwam bij dat voorbehoedsmiddelen zeldzaam waren. En als ze er al waren, dan zal de orthodoxe Bilderdijk er niet over gepiekerd hebben om ze te gebruiken.

Een bijzondere plaats is in dit hoofdstuk ingeruimd voor de eerste zoon Julius Willem, uit Bilderdijks tweede huwelijk. De jongen was twintig toen hij overleed. Het was een klap die de ouders niet te boven kwamen. Dat brengt ons bij een definitiekwestie: wanneer is iemand een kind en wanneer niet meer? Kan een jongeman van twintig jaar, in het licht van kinderdoodliteratuur, nog als kind worden beschouwd? Bilderdijk en zijn vrouw deden dat zonder meer, en in de poëzie die ze na zijn dood schreven, legden ze er sterk de nadruk op. Toen Julius stierf, had Bilderdijk al vele kinderen verloren en er al tientallen gedichten over geschreven. In hoeverre verwerkte Bilderdijk de dood van Julius op een andere wijze dan die van zijn eerdere kinderen, die op veel jongere leeftijd stierven? En in welk opzicht verschillen zijn gedichten van de poëzie die zijn vrouw na Julius' overlijden schreef?

Bilderdijks baby's – het eerste huwelijk

Bilderdijk is twee keer getrouwd geweest.[12] Zijn eerste vrouw, Catharina Rebecca Woesthoven, gaf hij op 21 juni 1785 het ja-woord. Het was een 'moetje', want ze was op dat

moment al zeer in blijde verwachting. Het zou geen gelukkig huwelijk worden. Op 8 september kregen ze een dochtertje, Louïse Sibille genaamd. Na haar volgden nog vijf baby's. Tien jaar later zouden er nog maar twee in leven zijn. Uiteindelijk overleefde alleen Louïse haar vader, al was dat maar een paar maanden.[13]

Op 7 september 1786, Bilderdijks dertigste verjaardag, kwam er een tweede dochtertje ter wereld, Wilhelmina Photina Elisabeth. Het meisje overleed alweer op 20 december en werd in de Haagse Kloosterkerk begraven. De dichter zong zijn spruit toe met een variant op Vondels 'Kinder-lyck':

> Kleen wichtjen,
> Die 't lichtjen
> Pas even genoot,
> Of de oogjens,
> Nog droogjens,
> Voor 't jammerdal sloot![14]

Net als Vondel troostte Bilderdijk zich met de gedachte dat het kindje nu als een engeltje in de hemel zweefde, bevrijd van aardse pijn. Hij zou zich nog vele malen van deze traditionele topos bedienen.

De dienstbode van de familie had bij de dood van dit dochtertje een vreemde rol gespeeld. Toen Catharina in de avond van 6 september aan het bevallen was en om water en melk had gevraagd, gaf ze niet thuis, ondanks herhaaldelijk roepen. Toen ze uiteindelijk kwam opdagen, weigerde ze om gekookt water te brengen. Dit was volgens Bilderdijk weinig bevorderlijk geweest voor de bevalling. Catharina viel ten prooi aan zware koorts, die ze overdroeg op haar dochtertje. Het versmachtte van onlesbare dorst en werd volgens hem door een inwendige hitte verteerd, waaraan ze ten slotte stierf.[15]

Begin april 1789 werd er weer een baby geboren, een zoontje ditmaal. Hoe het kind heette, weten we niet. Het werd drie weken later ongedoopt ter aarde besteld. Bilderdijk schreef bij die gelegenheid een vers 'By het lijk van mijn tweeden zoontjen'. Daaruit kunnen we afleiden dat Catharina al eerder van een jongen bevallen was (eind 1787 of begin 1788?),[16] maar ook dat kindje had het niet overleefd. Dit vers bevat weer dezelfde boodschap: het kind was nu in een betere wereld, bij God, en was niet langer aan de aardse ellende blootgesteld: 'Zijn Liefde onthief u vroeg aan de onverduurbre plagen.'[17]

Op 4 september 1791 volgde weer een zoon, die de namen Elius Isaäc kreeg. Die eerste naam hing samen met Bilderdijks grenzeloze fascinatie voor de middeleeuwse Zwaanridder Elius, van wie hij meende af te stammen. Twee jaar later, op 7 december 1793, kreeg Elius een broertje. De ouders noemden het kind Willem Julius Ursinus. Het leefde slechts kort en overleed reeds het jaar daarop.

Deze Ursinus stierf onder verdachte omstandigheden. Een dienstmeid zou het kereltje een overdosis slaapmiddel, mogelijk opium, hebben toegediend. Boudewijn Büch zou in 1981 beweren dat Bilderdijk, die immers een grootgebruiker van dat opiaat was, daartoe vermoedelijk zelf de opdracht had gegeven.[18] De woedende Bilderdijk beschuldigde de meid van moord. In het gedicht 'Nagedachtenis van mijn' zoontjen Ursinus, door een heimelijk ingegeven slaapmiddel omgebracht', dat Bilderdijk kort na de dood in 1794 schreef, zocht hij woorden voor zijn verdriet en woede:

Jan Adam Kruseman, portret van een gestorven kind, 1830. Collectie Centraal Museum, Utrecht.

Een oogenblijk –? De moord, met Godvergeten handen,
Verraste u in uw wieg – en ik – ik ben getroost?
Een doodlijk moordvenijn verscheurde uw ingewanden –
En ik – ik leve en zwijg by mijn mishandeld kroost?[19]

Ondanks alles vertrouwde hij ook nu op de Almachtige. Daardoor kon hij, merkwaardig genoeg, schrijven: 'Ja, 'k offerde U dit kind, blijmoedig, zonder weenen!'[20] Het ontlokte Büch de woorden: 'De door de opium omgekomen jongen werd geofferd aan dat andere opiaat, zich noemende God.'[21]

Uiteindelijk is ook Elius, de enige overgebleven zoon uit het eerste huwelijk, niet oud geworden. Toen Bilderdijk in 1795 uit Nederland verbannen werd, liet hij zijn vrouw en de twee kinderen achter. Hij zag zijn zoon niet meer terug. Na de inlijving van Nederland door Napoleon in 1810 werd de conscriptie ingevoerd en werd Elius voor de Franse krijgsdienst opgeroepen. Hij werd uitgezonden naar Landau in der Pfalz. Daar overleed hij op 3 mei 1813, eenentwintig jaar oud, aan *Nervenfieber*. De jongen werd begraven op het naburige protestantse kerkhof. Op zijn graf verrees dankzij zijn moeder een gedenkteken dat de tand des tijds niet heeft doorstaan.[22] Bilderdijk, die van zijn zoon vervreemd was geraakt, dacht er het zijne van. Op 6 juli 1813 schreef hij aan een vriend: 'Dat mijn Elius dood is, zult gij weten. Zijn moeder zal nu wel tevreden zijn.'[23] Desondanks raakte diens dood hem. Maar een afzonderlijk gedicht heeft Bilderdijk veelzeggend genoeg aan Elius niet gewijd.

Bilderdijks baby's – het tweede huwelijk

In 1795 werd Bilderdijk verbannen uit Nederland vanwege zijn vurige orangisme. Dat verloste hem niet alleen van een stoet aan schuldeisers, maar ook van een slecht huwelijk. Tijdens zijn ballingschap werd Bilderdijk verliefd op de twintig jaar jongere Katharina Wilhelmina Schweickhardt, met wie hij al spoedig een relatie kreeg. Ook met haar kreeg én verloor hij vele kinderen. Hun eerste kind was Julius Willem, die na een bevalling van ruim vijftien uur op 16 juni 1798 in Berlijn geboren werd. De jonge moeder was dolgelukkig. In het Engels, de taal waarin ze met Bilderdijk correspondeerde omdat ze elkaar in Engeland ontmoet hadden, schreef ze hem: 'It is then true, and no illusive dream? It has pleasd God to make me that blessed – that enviable beign *a mother*!' Julius was een gezonde baby, met fijne handjes, donker haar, een bruine huidskleur en blauwe ogen. Tot haar verdriet had hij echter een misvormd rechtervoetje.[24] Op 23 juni werd het jongetje in de Berlijnse Sophienkirche gedoopt.[25]

Een jaar later, op 22 september 1799, beviel Katharina Wilhelmina weer van een zoon: Alfred Alfons Willem Leopold. Een paar dagen na de geboorte schreef een verontruste Wilhelmina vanuit Hildesheim: 'He is not so perfectly well as I could wish.' Alfred had last van gezwollen en ontstoken oogjes. Daarna ging het weer iets beter met het jongetje, maar ze bleef zich zorgen maken. Bilderdijk was eveneens ongerust. Details over de fysieke toestand van de kleine Alfred interesseerden hem zeer: 'Tell me, my dearest, if that child is subject to what's called the *sour*, to intestinal winds &c. Whether his feces are commonly yellow, or green, or even black, as sometimes was the case with our Julius?' Van winderigheid had het jongetje geen last, maar zijn groene poep baarde Wilhelmina wel zorgen.[26] Bilderdijk, die van alles verstand dacht te hebben, overlaadde haar met adviezen, recepten en poeders.

Het mocht allemaal niet baten. Kennelijk zag de dichter zich genoodzaakt naar Hildesheim te reizen om Wilhelmina bij te staan. Daar overleed Alfred op 13 juli 1800 in zijn bijzijn aan de pokken. Wat voor indruk dit op de ouders maakte, laat zich raden. Terug in Brunswijk schreef Bilderdijk: 'Oh, my soul's beloved, I can n't describe the pangs of my heart in this moment, the first wherein I am left to myself, after that fatal loss, we deplore. But I will subdue my grief, for your sake, do you the same for mine'.[27]

Meteen greep hij weer naar de pen om zijn verdriet te verwoorden. In 'Op eens kindtjens afsterven' (1800) vergeleek hij zijn zoontje met een roos die door een engel van een tak was gesneden.[28] Ook Katharina Wilhelmina Scheweickhardt verwerkte haar verdriet in poëzie, die veel emotioneler is dan de zijne, al overheerst ook in haar gedichten uiteindelijk de religieuze berusting:

> Laat af, ô laat my luidkeels weenen!
> Laat af, opdat ik lucht voor 't stikkend harte vind'!
> Wat schoolt ge, ô wreedaarts, om my henen!
> Zaagt ge ooit een Moeder kalm, by 't lijkjen van haar kind?
> Wat schoolt ge, ô wreedaarts, om my henen?
> ô Laat dit hart een rouw dien 't nimmermeer verwint![29]

Hierna zouden nog drie kindjes volgen: twee meisjes en een jongen. In 1801 werd Wilhelmina Irene geboren, in 1802 Adelheide Wilhelmina en in 1804 volgde Alexis Willem.

Het eerste meisje overleed op 29 november 1804 aan astma. Het tweede gaf op 17 augustus 1805 de geest, vier jaar oud. Ze was aangetast door de rachitis en gestikt tijdens een astma-aanval. En de kleine Alexis Willem overleed een paar maanden na zijn geboorte, in april 1804. Zo verloren ze, na Alfred, nog eens drie kinderen.

In Bilderdijks poëzie blijft de christelijke moraal overheersen. Dat zoveel kinderen hun ontvielen, was een blijk van Gods liefde: 'Hard valt het, van zijn bloed te scheiden, / Maar ook dat scheiden is genâ.' Het zou, zo geloofde Bilderdijk, nog slechts een 'handvol bange dagen' duren voordat Jezus, die de kindjes liefdevol had opgeborgen in zijn 'heiligdom', ze met hun ouders zou herenigen.[30]

Toch ervoeren Bilderdijk en zijn vrouw sinds de dood van hun kinderen geen moment van kalmte meer. Wilhelmina schreide dag en nacht en werd beklemd door 'Angsten, die 't hart in de borst smooren'. Ze kon niet slapen uit vrees dat haar jongste kind zou overlijden.[31] Daarmee werd Alexis Isaac bedoeld, die op 13 mei 1805 was geboren. Hij kreeg dezelfde voornaam als zijn overleden broertje, omdat volgens Bilderdijk God het verloren knaapje in een nieuw kind had terug gegeven.[32] Maar ook dit jongetje zou spoedig komen te overlijden. In 1806 keerden Bilderdijk en zijn vrouw terug naar Nederland. Ze hadden zich nog maar net in Leiden gevestigd, toen het ventje de geest gaf, op 28 september, na 'schriklijke pijnen' te hebben geleden.[33] In zijn Bijbel tekende Bilderdijk als oorzaak op: diarree, in combinatie met problemen bij het doorkomen van tanden.[34] Dat laatste was een veel voorkomende doodsoorzaak in de negentiende eeuw, omdat het vaak met koorts gepaard ging. Weer waren Bilderdijk en zijn vrouw ontroostbaar. Hoewel Wilhelmina zich probeerde voor te houden dat ze moest vertrouwen op Gods wijze maar onbegrijpelijke besluit, was ze verslagen:

> 't Is gedaan! – Zijn brekende oogjens
> Zien noch licht, noch moeder meer.
> Ach, ik hoor zijn vreugdeschreien,
> Ach, ik hoor zijn minlijk vleien,
> Nimmer, nimmer, nimmer weêr![35]

Bilderdijk las op 3 oktober 1806, kort na de begrafenis van zijn zoontje in de Pieterskerk, een dichtstuk voor in de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, waarin hij schreef dat hij, met tranen overstelpt en bloedende ingewanden, de lijktoorts van zijn kind nog rokend in de handen hield: 'Wat vordert men van my op dees gedenkbre stond!'[36] Het enige wat Bilderdijk nu kon doen, was God op zijn knieën smeken om Julius te behouden. Te midden van hun grote verdriet vonden de dichter en zijn echtgenote troost in elkaars armen. Diezelfde maand werd er weer een kindje verwekt.

Op 3 juni 1807 beviel Wilhelmina van een dochtertje. De bevalling verliep zeer moeizaam en duurde achtenveertig uur. Het kind kreeg de naam van de twee in Duitsland overleden meisjes: Adelheide Irene. Opnieuw was het idee dat de gestorven kindjes in het nieuwe schepsel zouden herleven.[37] Maar ook dit meisje werd niet ouder dan drie maanden. Bilderdijk was ervan overtuigd dat dit te maken had met de ramp van Leiden. Daar was op 12 januari 1807 een met buskruit beladen schip in de lucht gesprongen. Een deel van de binnenstad lag in puin en er vielen 161 doden en tweeduizend gewonden. Zijn vrouw was er zo door aangedaan, dat ze onwel geworden was.[38]

Omdat hun huis beschadigd was, waren Bilderdijk met zijn vrouw en kind naar Den

Elius Isaäc, zoon uit Bilderdijks eerste huwelijk, circa 1810. Collectie Bilderdijk Museum, Amsterdam.

Haag verhuisd. Daar werd Adelheide Irene begraven in de Kloosterkerk, waar ook haar drie maanden oud geworden halfzusje uit Bilderdijks eerste huwelijk begraven lag. Aan Johan Valckenaer schreef hij: 'Wy zijn troosteloos, als gy begrijpen kunt, of liever, niet begrijpen kunt: want wie kan dit, als ik het gevoelen?'[39] Haar dood ontlokte Bilderdijk de uitspraak dat inmiddels zijn 'ingewanden' van Oost tot West verspreid lagen. Maar ook nu vertrouwde hij erop dat het meisje het paradijs betreden had. Hijzelf daarentegen moest blijven leven, om samen met zijn ontroostbare echtgenote te 'Vergaan in ziels- en lichaamspijn'.[40] Opnieuw schreef hij een gedicht bij wijze van afscheid:

> Vaarwel, nog eens! mijne Adelheide!
> Vaarwel Irene! rust in vreê!
> In u hervond ik deze twee,
> En andermaal begraaf ik beide!
> Ga, telgjen, neem voor alle twee
> Dees vaderlijken kus nog meê![41]

Van de zeven kinderen die ze gekregen hadden, was nu alleen Julius, hun eerstgeborene, nog over, al volgde er in 1812 nog een kind: Lodewijk Willem. Hij zou als enige zoon zijn ouders overleven.[42]

'Mijn Julius – ô God! hy is niet meer!'

Op 1 januari 1817 vertrok Julius als matroos op het schip *Hoop en Fortuin* naar 'de Oost'.[43] Zijn ouders konden toen nog niet bevroeden dat ze hem nooit meer terug zouden zien. Omdat zijn brieven soms maanden op zich lieten wachten, verkeerden Bilderdijk en zijn vrouw vaak in onzekerheid over zijn lot. Op 7 mei 1817 stuurden vader en moeder hun zoon een brief met bestemming Batavia. Bilderdijk hield zijn zoon voor dat hij altijd zijn plichten met edelheid moest vervullen, zijn moeder schreef hem: 'Lodewijk zend U duizend kusjens. Wy omhelzen u met ongelijkbare tederheid. Vaarwel, lieve goede Julius, vaarwel! God zij, en blijve u by met zijne genade! nog eens vaarwel! en denk veel aan ons die U zoo innig liefhebben.'[44] Pas op 12 december ontving Julius deze berichten in Batavia, vanwaar hij op 9 januari 1818 een antwoord stuurde. De jongen sprak de hoop uit over drie maanden weer thuis te zijn; als ze zijn brief ontvingen, zou hij al ongeveer halverwege zijn. Bilderdijk en zijn vrouw zouden die pas in juni krijgen – het zou Julius' afscheidsbrief blijken te zijn.

Op 12 december 1818 schreef Bilderdijk aan een vriend: 'Ik kan aan niets denken, dan aan de t'huis komst van mijnen zoon Julius, van wien ik echter niets hoor.'[45] Ze hoopten hem ieder moment in de armen te kunnen sluiten. Maar begin 1819 bereikte hun de onheilstijding dat hun zoon op 26 augustus 1818 aan de tering was overleden. Bilderdijk en zijn vrouw waren verpletterd. In die context moet men het briefje lezen dat hij op 11 januari 1819 aan een vriend schreef: 'Het is zoo! hy is geweest! Uw bedroefde Bilderdijk.'[46] Negen dagen later beklaagde hij in een lange brief zijn lot:

> Vijfmaal heb ik begonnen aan U te schrijven, maar het niet kunnen ten einde brengen. [...] Maar oordeel van den toestand van my, en van dien mijner zoo aandoenlijke vrouw, die sedert deze afreis geen duur gehad heeft, maar de gezondheid en byna ook 't verstand en geheugen zoo wel als ik verloren heeft wegens eindelooze en onverpoosde bekommernis, en voor wie ik thans beve dat zy my en mijn kleine niet ontvalle. Wat my betreft, gy weet hoe ik over dit leven denk, en misschien ben ik meer verpletterd dan eigenlijk *bedroefd* over de dood des braven en goeden jongelings, wiens toekomstig leven hier op de wareld ik zeer zwart inzag. Ik versteen my tegen mijn gevoel, uit aandoening voor mijne vrouw die, zonder dat, bezweken ware; en misschien wel tevens uit een soort van woede die na aan de wanhoop grenst. Had ik mijn Lodewijk niet, ô hoe zoude ik uitbarsten en my tegen God mooglijk verzetten, maar dit vertedert en brengt my te rug. – Jammerlijk, alles alles valt om my en wordt weggerukt; en ik, in alle zwakheid, ziekten, krankten, ik moet een leven voortsleepen, waarvan niemand, niemand, de bitterheid kent.'[47]

Emotioneel was niet alleen de terugkeer van de *Hoop en Fortuin* in april 1819, het schip dat hun oudste zoon had moeten terugbrengen, maar ook het moment dat ze bezittingen van de overledene overhandigd kregen. Bilderdijk hoopte dat dit troost zou bieden, maar het tegendeel bleek waar. De afscheidsbrief die ze gehoopt hadden te vinden, bleek er niet te zijn. Wat er wel was, was verpest:

> Want van drie potten met gember en andere O.I. confituren waren er 2 gebroken, en de 3^{e} half leeg geloopen, waardoor alles met de stroop, brokken confituur, en kakkerlakken, doorloopen, doormengd, en doortrokken is, en het weinige dat in den overigen pot was gebleven droog en onzuiver geworden. Alleen zijn Adelborst-kleedtjen, en een Chineesch kistjen

> met O.I. inkt, en een paar Chineesche schoenen, zijn gaaf; ook eenige schriften de stuurmanskunst rakende, die zeer net en fraai geschreven zijn. Zijn orlogie is aan brokken, en die brokken mede door alles verstrooid; en het is of men met de geheele kist een kaartspel gehouden had. Van alle zijn mathematische instrumenten is alleen zijn octant te rug, 't overige met alle beddegoed &c ontbreekt, zekerlijk op 't schip (als men trouwens wel verwachten mocht) gestolen.[48]

Een papieren gedenkzuil

Het is niet verwonderlijk dat Bilderdijk en zijn vrouw ook in deze situatie naar de lier grepen en met verzen een uitingsvorm probeerden te vinden voor hun verdriet. 'Zy hebben ons in het schreien, waaraan zy lucht gaven, verlicht, ja in der daad troost opgeweld', bekende Bilderdijk aan de dichter Hendrik Harmen Klijn.[49] Schreef de dichter bij zijn eerdere sterfgevallen één of hoogstens twee gedichten, aan Julius wijdde hij een hele bundel, die in 1819 het licht zag: *Ter Nagedachtenis van Julius Willem Bilderdijk, op zijnen zeetocht overleden den XXVI^n^ van Oogstmaand MDCCCXIIX.*

Dat Bilderdijk zoveel aandacht aan zijn overlijden schonk, had vermoedelijk verschillende achtergronden. In de eerste plaats nam Julius als eerstgeborene uit zijn huwelijk met Wilhelmina een bijzondere positie in. Bovendien stierf Julius, als enige van zijn kinderen (Elius niet meegerekend) terwijl hij de volwassen leeftijd had bereikt. Op hem, 'die hoop van heel mijn leven', had Bilderdijk zijn vertrouwen gesteld.[50] Daarnaast speelde een doorslaggevende rol dat er geen lichaam was om bij te kunnen rouwen en om afscheid van te nemen. Julius' stoffelijk overschot was, afgaande op een brief van de kapitein, in een kist ter aarde besteld, ergens tussen de Kangelang-eilanden en Groot Solombo, bij de oostkust van Java.[51] Dat ze zijn graf niet kon bezoeken, vond Wilhelmina een ondraaglijke gedachte. Een papieren gedenkzuil was het enige wat ze voor hem konden oprichten. Overigens was het oprichten van zo'n monument in de negentiende eeuw niet ongebruikelijk, al was het iets wat doorgaans na de dood van een beroemd auteur door bewonderaars tot stand werd gebracht.[52]

Ter Nagedachtenis van Julius Willem Bilderdijk bevat vier gedichten van Bilderdijk, acht van zijn vrouw, één van Samuel Iperusz. Wiselius en één van Isaäc da Costa. Op het titelblad staat een Hebreeuws motto, een verwijzing naar Genesis 37:35. De broers hebben Jacob de met bloed besmeurde rok van zijn zoon Jozef gebracht en doen de vader geloven dat zijn zoon is overleden: 'Want ik zal, rouw bedrijvende, tot mijn zoon in het graf nederdalen.' Verder is een door Bilderdijk zelf getekend familiewapen afgebeeld, met verwijzingen naar de geslachten waarvan hij dacht af te stammen: Kleef, Teisterbant en Van Heusden. Hoewel het werkje bedoeld lijkt als een privé-uitgave, voor familie en vrienden, was het wel degelijk voor de handel bestemd. De uitgever plaatste zelfs een advertentie om te laten weten dat het voor één gulden en zestien cent 'alom' te koop was.[53]

In alle gedichten overheerst het religieuze optimisme. Da Costa herinnerde zijn leermeester eraan dat het leven niet over rozen, maar over distels gaat. De enige die de mens waarlijk troost kan bieden, is God. Wiselius dichtte dat Julius nu in een andere, betere haven was aangemeerd. Daar kon hij, van alle nood ontheven, genieten van het 'zalig, onverderflijk leven'. De ouders mochten blij zijn dat hun zoon dood was: 'Wie juicht niet

om zijn heilrijk lot?'[54] Voor lezers van nu is het moeilijk te bevatten dat zo'n regel troost kon bieden. Opvallend is dat Wiselius ook Bilderdijks andere dode kinderen memoreert. Zij stonden de 'schoonste en rijpste vrucht' aan de hemelpoort op te wachten:

> Daar werd hy, (ô onschatbre troost!)
> Verwelkomt door uw talrijk kroost,
> Reeds vroeger van u af gescheiden.
> Daar zal hy met uwe Adeleid
> In 't rijk van vrede en zaligheid
> U eenmaal juichend binnen leiden.[55]

De poëzie van Katharina Wilhelmina Schweickhardt getuigt in de eerste plaats van haar verslagenheid. De gedachte dat ze Julius ('d'oudste van haar panden') nooit meer zou zien, vond ze onverdraaglijk:

> *Hy is niet meer!* Dit's alles wat ik hoor,
> Gevoel, besef, en redloos zal beweenen –
> Niets zucht mijn mond, dan *dat ik hem verloor*,
> En boomtronk toe, en onbezielde steenen![56]

Terwijl een nieuwe lente aanbrak en de vogels weer begonnen te fluiten, kon zij die als moeder achterbleef, niets anders doen dan zichzelf pijnigen met de gedachte dat hij er niet meer was. Dat de natuur weer in bloei komt te staan, terwijl er iets onherroepelijk veranderd is, is een traditioneel topos:

> Het vooglenheir herleeft met lust,
> En de aardworm in den akker;
> Maar hy, die in den doodslaap rust,
> Mijn hoop, mijn troost, mijns levens lust,
> Wordt met geen Lente wakker.[57]

Maar ook in Wilhelmina's poëzie overheerst uiteindelijk de godsdienstige berusting: 'Ik streef uw Wil, uw Albestuur, niet tegen.' Toch viel het verlies haar zwaar. Tussen de regels door lezen we dat ze zijn dood maar moeilijk kon accepteren. Op een gegeven moment roept ze God toe: 'Leer, leer me Uw wil te aanbidden en te zwijgen.' Julius was een goed kind geweest. Meermalen beklemt ze zijn positieve karaktertrekken, zijn deugd, liefde en trouw, zijn medelijden met mensen die het minder goed hadden dan hij, en zijn godsvrucht: 'Nooit was hy arm die zulk een Zoon bezat; / En zy, hoe rijk, die hy als Moeder groette!' Julius was haar uiteindelijk misschien wel té dierbaar geweest, meende ze, omdat hij haar te zeer aan de aarde bond. Ze herinnerde zich hoe bang ze was geweest dat hij zou sterven, toen zij hem als zuigeling en later als kind door 'krankte of smart' zag verbleken. Nu hij daadwerkelijk door God van haar was weggenomen, had ze het gevoel dichter bij de hemel te zijn gekomen.[58] Opvallend is dat ze in haar poëzie daarvoor ook de kind-metafoor gebruikt: zoals Julius als kind afhankelijk was van zijn ouders, zo is zij in haar verdriet en lijden als een kind afhankelijk van God.

Bilderdijks gedichten bieden eveneens een cocktail van radeloosheid en godsvertrouwen. Ook hij geloofde dat hij nog even moest voortdobberen in de aardse 'poel van onuitspreeklijk lijden' om uiteindelijk weer zijn zoon in de armen te kunnen sluiten. Maar

bij hem vinden we enkele dingen die afwijken van de poëzie van zijn vrouw. In de eerste plaats is zijn poëzie afstandelijker en minder emotioneel. Kennelijk paste een man, een vader, in de vroege negentiende eeuw enige terughoudendheid waar het de uiting van emoties betrof. Hij goot zijn verdriet ook meer in een literaire vorm, bijvoorbeeld als hij over Julius' uitgebluste levensvuur schrijft:

> Gepluimt' des Nachtegaals, waar zijn uw tooverklanken?
> Waar, Adelaarspluimaadje, uw vonklende oogenspranken
> Daar 't zonnevuur in blaakte? en, uitgeschud gewaad,
> Waar 't hart, dat in u sloeg en 't jeugdige gelaat
> Bezielde met den blik van 't scheppendst zielsvermogen? –
> Wat vrage ik? plengt u uit, vermoogt gy 't slechts, mijne oogen![59]

Waar de moeder vooral de nadruk legde op Julius' goedheid, benadrukte Bilderdijk vooral diens geestelijke vermogens. De jongen was in het bezit geweest van 'wijsheidsdorst', een 'zieldrift naar 't waarachtige' en een 'oefengraâg verstand'. Dat had hem er niet van weerhouden om uit te zeilen naar vreemde streken, want Julius was plichtsgetrouw, volgde het 'spoor des Heldenroems' en stierf 'voor Vorst en landgenooten'. In tegenstelling tot zijn vrouw, sprak Bilderdijk in zijn poëzie ook de zevenjarige Lodewijk Willem toe – zijn nu nog enig overgebleven zoon. Nu zijn grote broer Julius overleden was, moest Lodewijk alles in het werk stellen om hem in alles te evenaren: 'Streef, streef hem, met het hart uws broeders, in 't gemoet', / En, vergt de plicht het ooit, ten koste van uw bloed!'[60]

Bijzonder is ook Bilderdijks verwijzing naar geesten: 'Omzweef ons, dierbre Geest, in wien wy 't rijk der Engelen / Zich in 't ontaardscht gemoed door 't menschdom voelen mengelen.'[61] Het is bekend dat Bilderdijk in het bestaan van geesten geloofde; hij dacht dat de zielen van overledenen om hem heen zweefden. Acht jaar eerder had hij zijn ideeën daarover uiteengezet in het leerdicht *De Geestenwareld* (1811). Geesten waren voor hem geen fabeltje, maar aanwezig in het leven. Naar eigen zeggen had hij zelf meermalen contact met ze gehad. Dit was in zijn optiek sterk verbonden met het dichterschap, dat hij als een goddelijke openbaring ervoer.[62] Als hij geïnspireerd raakte, steeg hij op naar hogere sferen en kwam hij in aanraking met het goddelijke – en ook met geesten. Zijn vrouw nam dit occulte geloof van hem over, zo blijkt uit de bundel. Het kon haar immers enige troost bieden:

> Onzichtbaar Geestendom dat vormloos om ons wemelt
> In onomvatbre lucht, steeds zweeft gy ons op zij':
> Ook dat geliefde kind, nu in uw choor verhemeld,
> Is thands (van 't lichaam los,) zijn moeder weêr naby.[63]

Er is nog een laatste verschil tussen de poëzie van Bilderdijk en zijn vrouw. Waar zij ervoor koos om haar emoties thuis op papier te zetten in de stilte van hun Leidse woning, betrad hij op 17 maart 1819 het spreekgestoelte van de Leidse afdeling van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Het was niet voor het eerst dat hij in een periode van rouw in het openbaar optrad. Dertien jaar eerder had hij dat, zoals we hebben gezien, gedaan, toen zijn zoontje Alexis Isaac was overleden. Dat memoreerde hij toen hij in 1819 wederom het spreekgestoelte betrad. Het verdriet van toen

Julius Willem, zoon uit Bilderdijks tweede huwelijk, circa 1810. Collectie Bilderdijk Museum, Amsterdam.

was niets vergeleken bij hoe de dichter zich nu voelde: 'Een offer – ach! – van uit zijne ingewanden / Gereten, met een eindloos dieper wond'. De vorige keer dat hij sprak, betrof zijn verdriet het verlies van een 'krijtend wicht, nog onbekend aan 't leven'. Nu ging het echter om een twintigjarige zoon, hem duizendmaal dierbaarder dan iemand ooit door ouders werd beweend.[64]

Hoe moeten we Bilderdijks genootschappelijke optredens, waar hij vanaf het spreekgestoelte zijn verdriet het publiek in slingerde, beoordelen? Natuurlijk, vrouwen waren in deze tijd nog grotendeels uitgesloten van het leveren van een bijdrage aan het genootschapsleven, dat een mannenbolwerk was. Maar Bilderdijk hoefde, terwijl hij in de rouw was (eerst om Alexis Isaac, later om Julius Willem) toch niet per se in het openbaar op te treden? Was het misschien zijn plichtgetrouwheid? Of zette hij zijn onpeilbaar diepe verdriet om zijn dode kinderen ook in als onderdeel van zijn *self-fashioning*? Dat onderstreepte immers het imago van de lijdende, bijna-dode dichter ('de eindeloos tot wee gedoemde zanger') dat Bilderdijk steeds over het voetlicht bracht, in zijn werk en in zijn optredens.[65]

Besluit

Het is duidelijk dat Bilderdijk met zijn dodekindpoëzie in een langere traditie stond. Het eerste gedicht dat hij ooit aan een overleden kind wijdde, was duidelijk geïnspireerd op

Vondel. Maar ook in de latere gedichten maakte hij gebruik van traditionele topoi, zoals het idee dat het overleden kind nu als een engel in de hemel woont. Van daaruit keek het, net als in Vondels 'Kinder-lyck', vol mededogen neer op de ouders die nog verder moeten leven. En ook het godsdienstige optimisme is Vondeliaans. Vondels boodschap 'Eeuwigh gaat voor oogenblick' heeft Bilderdijk in tal van varianten bezongen.

In 1818 had Bilderdijk – nog afgezien van de vele miskramen in zijn tweede huwelijk – al elf voldragen kinderen aan het graf moeten afstaan. Dat waren vooral jonge kinderen, variërend van nul tot vier jaar oud. Zijn zoon Elius was weliswaar al volwassen toen hij stierf, maar omdat Bilderdijk toen al jaren geen contact meer met hem had, heeft hij maar weinig woorden aan diens dood gewijd.

De dood van Julius in 1818 was anders – en de manier waarop de dichter ermee omging ook. Daaruit blijkt dat om verlies van een volwassen kind anders gerouwd werd dan om een klein kind. Baby's, peuters en kleuters stierven nu eenmaal, dat hoorde erbij. Maar een kind dat volwassen was, diende zijn ouders te overleven. Als het eerder stierf, werd dat als onnatuurlijk ervaren. Dat blijkt ook uit het feit dat Bilderdijk en zijn vrouw een papieren gedenkzuil voor Julius oprichtten. We zagen al dat hun beider gedichten van elkaar verschillen, al deelden ze elkaars godsvertrouwen. Bilderdijk gebruikte de dood van zijn zoon ook om zijn imago van lijdende dichter in het openbaar te onderstrepen. Onalledaags is ook zijn geloof in geesten, dat hij in zijn poëzie liet doorschemeren.

De gedichten van Bilderdijk en zijn vrouw geven zonder meer blijk van de 'allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie', die zo kenmerkend is geweest voor de Romantiek. Voor beiden was het dichten een manier om met hun verdriet om te gaan. In die zin zou men de functie van hun werk als therapeutisch kunnen bestempelen. Ze schreven om niet ten onder te gaan en vonden, door samen poëzie te schrijven en een dichtbundel voor en over hun zoon te maken, troost bij elkaar.

Latere auteurs konden daar maar weinig begrip voor opbrengen. Multatuli zou schrijven dat als er een kind stierf, Bilderdijk en zijn vrouw bevangen werden door een onbedwingbare behoefte:

> Fluksch zat elk aan een kant van de wieg, en dan begon het – dan was het weer alles haarklein vertellen aan een publiek dat er zich niets over interesseerde, dat zij het in 't hart voelden en dat ze er smart van hadden. Natuurlijk, hart, smart, smart, hart van 't begin tot 't einde en dan tot slot, dat wat God deed, wélgedaan was. Nu, als 't goed is dat 't kind dood is, dan had dat vers achterwege kunnen blijven. Maar kunt gij U voorstellen, dat ouders, bij 't overlijden van hun kind, in staat zijn en zich geschikt voelen om zulke prullen over zoo'n onderwerp te leveren en dan nog vertellen dat ze er behoefte aan hebben dit te doen? En zoo hebben ze er bij kolommen vol van zamengeraapt.[66]

Dat Bilderdijk en zijn vrouw er kolommen vol van geschreven hebben, is niet overdreven, en dat hun gedichten inderdaad blijk geven van een groot godsvertrouwen is evenmin onwaar, maar verder is Multatuli's kritiek wel wat makkelijk; die was onderdeel van een bredere aanval op Bilderdijk.[67]

Het valt niet mee om je een voorstelling te maken van het verdriet dat ze hebben doorstaan. Op de carrousel van de dood hebben Bilderdijk en zijn vrouwen wel heel veel rondjes moeten meedraaien.

Literatuur

Beets, Nicolaas, *Dichtwerken*. 5 dln. Amsterdam 1876-1900.

Beets, Nicolaas, *Camera Obscura*. 2 dln. Ed. Willem van den Berg, Henk Eijssens, Joost Kloek & Peter van Zonneveld. Amsterdam 1998.

Bilderdijk, Willem e.a., *Willem Bilderdijk, op zijnen zeetocht overleden den XXVIn van Oogstmaand MDCCCXIIX*. Leiden 1819.

Bilderdijk, Willem, *De dichtwerken*. 15 dln. Ed. Isaäc da Costa. Haarlem 1856-1859.

Bilderdijk, Willem, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mrs. M. en H.W. Tydeman, gedurende de jaren 1807 tot 1831*. 2 dln. Ed. H.W.T. Tydeman. Sneek 1866-1867.

Bilderdijk, Willem, *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1798-1806*. Ed. M. van Hattum. Utrecht 2007.

Bilderdijk-Schweickhardt, Katharina Wilhelmina, *De Dichtwerken*. 3 dln. Haarlem 1858-1860.

Büch, Boudewijn, 'De geopiaceerde wereld van Willem Bilderdijk', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1980-1981* (1981), 27-36.

Buijnsters, P.J., 'Willem Bilderdijk en de Geestenwareld', in: *De Nieuwe Taalgids* 60 (1967), 289-304.

Génestet, P.A. de, *Dichtwerken*. Ed. C.P. Tiele. Amsterdam 1869.

Hasebroek, J.P., 'Moedervreugd', in: *Nederlandsche Muzen-almanak voor het jaar 1837*. Amsterdam 1836, 240-245.

Hattum, M. van, 'Elius Isaäc Bilderdijk. Amsterdam 1791-1813 Landau in der Pfalz', in: *Het Bilderdijk-Museum* 5 (2008), 1-12.

Hattum, M. van, 'Louise Sibille Burckhardt-Bilderdijk dichteres?', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31 (2013) 1, 47-51.

Honings, Rick, 'Historische Bilderdijk-sensatie in Berlijn. De doopvont van Julius Willem', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 30 (2012) 2, 38-41.

Honings, Rick, 'Van grootste dichter tot rijmelende kwakzalver. Multatuli's aanval op Willem Bilderdijk', in: *Over Multatuli* 35 (2013), 4-21.

Honings, Rick, 'De roem van het "Rijntje". Literaire celebrity culture rond Elias Annes Borger', in: *De Negentiende Eeuw* 38 (2014a), 269-293.

Honings, Rick, 'De mythe van de dichter. Willem Bilderdijks beroemdheidscultus', in: *Nederlandse Letterkunde* 19 (2014b), 1-32.

Honings, Rick, *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2016.

Honings, Rick & Peter van Zonneveld, *De gefnuikte arend. Het leven van Willem Bilderdijk*. Amsterdam 2013.

Jensen, Lotte, 'Lang leve de dode dichter! Schrijversherdenkingen en literaire fancultuur rond 1800', in: *Spiegel der Letteren* 56 (2014), 249-277.

Kollewijn, R.A., *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken*. 2 dln. Amsterdam 1891.

Loveling, Virginie & Rosalie Loveling, *Gedichten*. Groningen 1870.

Margadant, S.W.F., 'Een proces van Bilderdijk in het jaar 1788', in: *Jaarverslag Vereeniging het Bilderdijk-Museum* 29/30 (1939), 9-14.

Multatuli, *Volledige werken*. 25 dln. Ed. Garmt Stuiveling e.a. Amsterdam 1950-1995.

Tollens Cz., Hendrik, *Gezamenlijke dichtwerken*. 12 dln. Leeuwarden 1855-1857.

Zonneveld, Peter van, 'Julius Willem Bilderdijk (1798-1818)', in: *Het Bilderdijk-Museum* 2 (1985), 9-15.

Zonneveld, Peter van, 'Tumult en tragiek. De tijd van Bilderdijk', in: George Moorman (red.), *Bij Haarlems bul-gebulk*. Haarlem 2010, 17-24.

Zonneveld, Peter van, ' "Vaarwel mijn lieve Julius!" Schrijverszonen in Indië', in: *Indische Letteren* 29 (2014), 130-149.

Noten

1 Beets 1998, dl. 1, 81.
2 Vergelijk Honings 2014a; Honings 2016, hoofdstuk 3.
3 Beets 1998, dl. 1, 86.
4 Hasebroek 1837, 240.
5 Beets 1876-1900, dl. 1, 33-35.
6 Tollens 1855-1857, dl. 1-3, 178.
7 Tollens 1855-1857, dl. 1-3, 39-45.
8 De Génestet 1869, 79-81.
9 Loveling & Loveling 1870, 37.
10 Vergelijk Van Zonneveld 2010.
11 Bilderdijk 2007, 654.
12 Biografische informatie is ontleend aan Honings & Van Zonneveld 2013.
13 Van Hattum 2013, 50.
14 Bilderdijk 1856-1859, dl. 10, 296.
15 Margadant 1939.
16 Kollewijn 1891, dl. 1, 200.
17 Bilderdijk 1856-1859, dl. 10, 310.
18 Büch 1981, 31.
19 Bilderdijk 1856-1859, dl. 10, 319.
20 Bilderdijk 1856-1859, dl. 10, 319.
21 Büch 1981, 31.
22 Van Hattum 2008, 3.
23 Bilderdijk 1866-1867, dl. 1, 414.
24 Bilderdijk 2007, 113-114, 117-118.
25 Vergelijk Honings 2012.
26 Bilderdijk 2007, 392-393, 389.
27 Bilderdijk 2007, 473-474.
28 Bilderdijk 1856-1859, dl. 13, 101.
29 Bilderdijk-Schweickhardt 1858-1860, dl. 3, 199.
30 Bilderdijk 1856-1859, dl. 10, 423.
31 Bilderdijk 2007, 790.
32 Bilderdijk 2007, 736.
33 Bilderdijk 1836-1837, dl. 2, 111.
34 Bilderdijk 2007, 902.
35 Bilderdijk-Schweickhardt, 1858-1860, dl. 3, 247.
36 Bilderdijk 1856-1859, dl. 9, 11.
37 Bilderdijk-Schweickhardt 1858-1860, dl. 3, 284.
38 Brief aan J. Meerman, 3 september 1807. Museum Meermanno-Westreenianum.
39 Brief aan J. Valckenaer, 14 septeber 1807. Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 1039.
40 Bilderdijk 1856-1859, dl. 11, 12-13.
41 Bilderdijk 1856-1859, dl. 11, 14.
42 Over Julius zie Van Zonneveld 1985; Honings & Van Zonneveld 2013, passim.
43 Vergelijk Van Zonneveld 2014.
44 Brief aan J.W. Bilderdijk, 7 mei 1817. Bilderdijk Museum, D54-19.
45 Brief aan S.I. Wiselius, 12 december 1818. Bilderdijk Museum.
46 Brief aan L.C. Luzac, 11 januari 1819. Universiteitsbibliotheek Leiden, LTK 1002.
47 Brief aan J. Valckenaer, 20 januari 1819. Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 1039.
48 Brief aan J. Valckenaer, 16 juli 1819. Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 1039.
49 Bilderdijk 1836-1837, dl. 3, 318.
50 Bilderdijk e.a. 1819, 5.
51 Brief van A. Gordon aan J. Ouwerkerk de Vries. Bilderdijk Museum, D 70.
52 Vergelijk Jensen 2014.
53 *Opregte Haarlemsche Courant*, 20 november 1819.
54 Bilderdijk e.a. 1819, 88-89.
55 Bilderdijk e.a. 1819, 91.

56 Bilderdijk e.a. 1819, 26.
57 Bilderdijk e.a. 1819, 52.
58 Bilderdijk e.a. 1819, 27-28, 34-35.
59 Bilderdijk e.a. 1819, 7-8.
60 Bilderdijk e.a. 1819, 11-13.
61 Bilderdijk e.a. 1819, 15.
62 Vergelijk Buijnsters 1967, 302.
63 Bilderdijk e.a. 1819, 47.
64 Bilderdijk e.a. 1819. 18.
65 Bilderdijk e.a. 1819, 17. Over Bilderdijks imago: Honings 2014b; Honings 2016, hoofdstuk 1.
66 Multatuli 1950-1995, dl. 19, 126-127.
67 Vergelijk Honings 2013.